

WYCHOWANIE ZDROWOTNE W ŚWIETLE PERSONALIZMU JANA PAWŁA II

HEALTH EDUCATION IN THE LIGHT OF POPE JOHN PAUL II

Zofia Kubińska^{1(A-B,D-F)}, Helena Konowaluk-Nikitin^{1(A-B,D-F)}

¹Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Polska

¹Pope John Paul II State School of Higher Education in Biala Podlaska, Poland

Kubińska, Z., Konowaluk-Nikitin, H. (2021)., Wychowanie zdrowotne w świetle personalizmu Jana Pawła II / Health education in the light of Pope John Paul II, *Rozprawy Społeczne*, 15(4), 30-41. <https://doi.org/10.29316/rs/144081>

Wkład autorów/ Authors' contribution:

- A. Zaplanowanie badań/
Study design
- B. Zebranie danych/
Data collection
- C. Dane – analiza i
statystyki/
Data analysis
- D. Interpretacja danych/
Data interpretation
- E. Przygotowanie artykułu/
Preparation of manuscript
- F. Wyszukiwanie i analiza
literatury/
Literature analysis
- G. Zebranie funduszy/
Funds collection

Tabele / Tables: 0

Ryciny / Figures: 0

Literatura / References: 33

Otrzymano / Submitted:
07.09.2021

Zaakceptowano / Accepted:
05.10.2021

Streszczenie: W artykule Autorzy skupili się na rozważaniach Jana Pawła II w następującym porządku: omówienie podstawowych prawd jego filozofii personalistycznej. Następnie podjęto problem wychowania w świetle tejże filozofii personalizmu chrześcijańskiego i omówiono istotne wartości wychowawcze mające ważne miejsce w nauczaniu Papieża.

Materiał i metody: Analiza wybranych treści nauczania związanych ze zdrowiem. W analizach wykorzystano dokumenty i nauczanie zwyczajne Jana Pawła II, prace naukowe biskupa i profesora Karola Wojtyły w dziedzinie etyki oraz prace naukowe o nauczaniu Świętego Papieża.

Wyniki: Zadanie wychowania młodego pokolenia postrzegał w przekazaniu właściwej hierarchii wartości, gdzie zdrowie jawi się jako dar, a wdzięcznością za ten dar będzie szanowanie go w każdym człowieku i dbanie o pomnażanie jako dobra osobistego i wspólnego.

Wnioski: Jana Pawła II akcentował pojęcie godności każdej osoby ludzkiej i na tej godności budował pojmowanie zdrowia w perspektywie zbawienia, a więc nieodłącznie od zdrowia duchowego i moralnego. Papież ujmował zdrowie w ścisłej hierarchii wartości chrześcijańskich.

Słowa kluczowe: zdrowie, wychowanie zdrowotne, wartości, personalizm, osoba, człowieczeństwo

Summary: The Authors discussed the basic truths of Pope John Paul II's personalistic philosophy, upbringing in the light of the philosophy of christian personalism and the significance of educational values in the Pope's teachings.

Material and methods: An analysis of chosen doctrines connected with health. The analyses used documents and teachings of John Paul II, bishop and professor Karol Wojtyła's papers on ethics and other papers on the teachings of the Pope.

Results: The Pope saw the task of raising the young generation in conveying the proper hierarchy of values, with health seen as a gift, appreciation for it as respecting it in every person and multiplying it as a common and personal good.

Conclusions: John Paul II accentuated the dignity of every person, and build upon it the notion of health in a perspective of salvation, inseparable from spiritual and moral health. The Pope incorporated health in the strict hierarchy of christian values.

Keywords: health, health education, values, personalism, person, humanity

Adres korespondencyjny: Helena Konowaluk-Nikitin, Zakład Pedagogiki, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Polska; email: konowaluk@gmail.com ORCID: 0000-0002-5128-3982

Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Zofia Kubińska

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

Wstęp

Jan Paweł II mówiąc o człowieku wskazując na jego wyjątkowość względem innych bytów. Według niego „człowiek obdarzony jest szczególną pełnią i doskonałością bytowania dla uwydatniania, której trzeba używać określenia osoba” (Wojtyła, 2001). Personalizm jest jednym z kierunków we współczesnej filozofii, którego nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *persona* – osoba. Papież nakreślił tą prawdę o człowieku jako osobie, która pozwala zrozumieć istotę personalizmu chrześcijańskiego wychowania personalistycznego. Cechy konieczne dla określenia personalizmu chrześcijańskiego to:

- człowiek to byt osobowy,
- jego natura ma wymiary materialny i duchowy,
- osoba ludzka ma rozumność i wrażliwość na wyższe wartości,
- ma wartość nadrzędną wobec rzeczy i struktur (Czekalski, 2008).

Personalizm chrześcijański odróżnia człowieka jako osobę od całej sfery bytów, jak gdyby z dwóch stron: od dołu – odróżniając go od zwierząt, roślin, a także od góry, oddzielając go od Boga, który jest Osobą Najwyższą (Chudy, 1996). Jan Paweł II uznawał klasyczną definicję osoby, którą przejął od Boecjusza – konkretny człowiek, „*individua substantia*”. Różnicę pomiędzy osobą a naturą Boecjusz dostrzegał w tym, że natura jest gatunkową właściwością jakiegokolwiek substancji, a osoba jest indywidualną substancją natury rozumnej. Jan Paweł II podkreślał, że etymologia tego pojęcia jest znacznie głębsza. Jednak w pojęciu osoby dostrzegał coś więcej niż zindywidualizowaną naturę. Osoba zawsze jest jednostką natury rozumnej, w związku z tym pojęcie indywidualizacja nie ukazuje pełni, jaka odpowiada pojęciu osoby (Wojtyła, 1969). W nauczaniu Papieża personalizm nie tyle oznacza jakąś teorię osoby czy też teoretyczną naukę o osobie. Posiada on znaczenie w dużej mierze rozumowania praktycznego i etycznego – chodzi, bowiem o osobę, jako podmiot i przedmiot działania, jako podmiot uprawnień (Wojtyła, 1961).

W książce „Miłość i odpowiedzialność”, wówczas jeszcze, biskup Karol Wojtyła zwrócił uwagę na to, iż świat, w którym żyjemy, składa się z wielu przedmiotów i podmiotów (Wojtyła, 1986). Pojęcie przedmiotu przeciwstawia się pojęciu podmiotu i z tego wynika, że przedmiot to „coś”, natomiast podmiot to „ktoś”. Właśnie takie ujęcie ujawnia ogromną przepaść, jaka dzieli świat osób od świata rzeczy (Buttiglione, 1996).

Człowiek, w myśl słów Jana Pawła II, to „ktoś”, dzięki czemu właśnie różni się on od innych bytów, które pozostają przedmiotowo „czymś”. A więc osoba to „ktoś”, kto staje wobec „czegoś”. Papież odwoływał się do słów Soboru Watykańskiego II

Introduccion

Pope John Paul II emphasised the uniqueness of man as compared to other beings. He says that “man is bestowed with a unique fullness and perfection of being, to emphasize which, one should use the term ‘person’” (Wojtyła, 2001). Personalism is one of the trends in contemporary philosophy and its name derives from the Latin word *persona*, meaning a person. The fact that a human being is a person, highlighted by Pope John Paul II, helps understand the idea of the personalism of Christian personalistic upbringing. According to Christian personalism:

- Man is a personal being;
- His nature has the physical and spiritual dimensions;
- Human person has understanding of and sensitivity to higher values;
- Is superior to things and structures (Czekalski, 2008).

Human personalism singles man out as a person from the whole sphere of beings, as if on two sides: below him are animals and plants, and above him is God, the Supreme Person (Chudy, 1996). John Paul II agreed with Boethius’ classical definition of person – a specific man, an *individua substantia*. According to Boethius, the main difference between person and nature is that nature is the generic property of any substance, whereas person is an individual substance of rational nature. However, John Paul II stressed that the etymology of that concept was much deeper than that. He believed there was more to person than just individualised nature. A person is always an individual of rational nature, thus the concept of individualisation does not reflect the fullness that the concept of person represents (Wojtyła, 1969). In Pope’s teaching, personalism is not so much a theory of person or a theoretical science of person. Its significance lies mainly in practical and ethical thinking, since a person is the subject and the object of action as the subject of rights (Wojtyła, 1961).

In his book *Love and Responsibility*, Karol Wojtyła, back then the Krakow Bishop, noted that the world we live in is composed of multiple objects and subjects (Wojtyła, 1986). The concept of object is contrary to the concept of subject, which entails that the object is “something”, while the subject is “someone”. There is a big abyss between the world of persons and the world of things (Buttiglione, 1996).

Man, according to John Paul II, is “someone”, which distinguishes him from other beings that objectively are “something”. Thus, a person is “someone” confronted with “something”. The Pope repeated after the Second Vatican Council that “man, who is the only creature on earth which God willed for itself, cannot fully find himself except through

powtarzając, że „człowiek będąc jedynym na ziemi stworzeniem, którego Bóg chciał dla niego samego, nie może odnaleźć się w pełni inaczej jak tylko poprzez bezinteresowny dar z samego siebie” (Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym (KDK nr 24). Podobieństwo człowieka do Boga jest nie tylko podobieństwem na zasadzie natury rozumnej i wolnej, jest to podobieństwo na zasadzie bycia osobą. Afirmacja osoby dla niej samej i bezinteresowny dar z siebie samego. Aby być zdolnym do dawania siebie, trzeba najpierw istnieć nie tylko przez istnienie materialne, trzeba istnieć przez istnienie duchowe zdolne do „dawania siebie” (Maritain, 1988). Człowiek jako osoba jest zdolny do daru z siebie, ponieważ „sam siebie posiada, sam sobie panuje i sam o sobie stanowi jako osoba i sprawca swego działania i zachowania” (Wojtyła, 1974).

Zdolność ta szczególnie ujawnia się właśnie w doświadczeniu lub uświadomieniu godności ludzkiej. Jest to wartość swoista, trwała, wrodzona, niezbywalna i całkowicie podstawowa (Wojtyła, 2001). Z godności osoby wynika niejako naturalnie wewnętrzne wezwanie do kierowania się właściwymi zasadami moralnymi (Biesaga, 2009).

Godność osoby jest podstawowym dobrem, którego broni personalizm. Jest to dobro o cechach niezbywalności (nie może być zawieszono ani zabrane człowiekowi) i niepowtarzalności, gdyż w sensie ontologicznym – nie było, nie ma i nie będzie innej takiej samej osoby. Godność osobowościowa to jest godność nabywana w trakcie wyborów moralnych, rozwoju osobowości, osobistej pracy człowieka, przez którą on spełnia się jako osoba.

Specjaliści dostrzegają w myśli Jana Pawła II dwa personalizmy: personalizm dialogiczny i personalizm trialogiczny. Personalizm dialogiczny, inaczej – komunijny, woła o „umiłowanie samego człowieka, czyli o autentyczne świadectwo miłości do niego. Warunkiem sine qua non, tak rozumianego, podmiotowego uczestnictwa jest nawiązanie dialogu z drugim człowiekiem” (Wal, 2013).

Z analizy tekstów Jana Pawła II przeprowadzonej przez Katarzynę Parzych wynika, że Jan Paweł II w swoich wypowiedziach mówi o dialogu, jako wymianie darów. Analiza myśli filozoficznej Papieża pozwoliła na zdefiniowanie daru jako wartości duchowej, którą może przyjąć i ofiarować tylko osoba. Jan Paweł II określa życie osoby mianem egzystencji na sposób daru. Oznacza to, że życie osoby, jego specyfika, polega na potrzebie udzielania i przyjmowania wartości osoby. Można powiedzieć, że jest charyzmatyczne. Udzielanie, bowiem dokonuje się wtedy, gdy ma miejsce także przyjęcie wartości duchowych drugiej osoby. Samo przyjęcie jest także swoistym darem. Ten duchowy ruch jest jakby sprzężeniem zwrotnym, ale niezdeteminowanym, jest wymian darów (Parzych, 2004).

a sincere gift of himself” (Pastoral Constitution on the Church in the Modern World (PCC) no. 24). Man and God are similar not only because both have a reasonable and free nature but also because both are persons. Affirmation of a person for the person's sake and a sincere gift of oneself. In order to be capable of giving oneself, one has to exist not only through material existence but also through spiritual existence that is capable of “giving oneself” (Maritain, 1988). Man as a person is capable of a gift of himself, because “he owns himself, he is his own master and he decides for himself as the person and agent of his actions and conduct” (Wojtyła, 1974).

This capacity is particularly manifest in the experience or realisation of human dignity. It is a specific, fixed, innate, unalienable and absolutely fundamental value (Wojtyła, 2001). The dignity of a person naturally triggers the internal call to follow the right moral principles (Biesaga, 2009).

The dignity of a person is the fundamental good protected by personalism. It is an unalienable good (cannot be suspended or withdrawn from man) and unique, because, in the ontological sense, there never have been and never will be two exactly same persons.

Personal dignity is acquired through moral choices, personal development and one's own work through which one becomes fulfilled as a person.

Experts identify two different personalisms in John Paul II's thought: dialogical personalism and trialogical personalism. Dialogical, or communion, personalism calls for “a love for man himself, that is for an authentic proof of love for him. The *sine qua non* condition of such subjective participation is dialogue with another man” (Wal, 2013).

According to Katarzyna Parzych, in his texts, John Paul II speaks of dialogue as exchange of gifts. In Pope's philosophical thought, a gift is defined as a spiritual value that can only be accepted and given by a person. John Paul II describes the life of a person as existence through giving. This means that the life of a person consists in the need for giving and accepting the value of a person. One could say, it is charismatic. After all, giving happens when there is also acceptance of the spiritual values of the other person. Acceptance is in itself a gift. This spiritual movement is like feedback, only undetermined, it is an exchange of gifts (Parzych, 2004).

The main conclusion of John Paul II's communion personalism is that dialogue is a value in itself and that it should be undertaken, even if it yields no positive results in the objective sense, because it always yields them in the subjective sense, as an exchange of gifts and personal goods, interpenetration and mutual enrichment of personality (ibidem). Trialogical personalism is about a different dimension of person. Between “me” and “you”, there is some kind of “in between” (an intermediary), which

Z personalizmu komunijnego Jana Pawła II płynie bardzo zasadniczy wniosek, że dialog jest wartością samą w sobie, dlatego należy go podejmować, nawet, jeśli w sensie przedmiotowym nie przynosi pozytywnych rezultatów, to zawsze je przynosi w sensie podmiotowym, jako wymiana darów i dóbr osobowych, przenikanie się i wzajemne ubogacanie osobowości (Parzych, 2004). Personalizm triadyczny dotyczy innego wymiaru osoby. Między „ja” i „ty” mieści się jakieś „pomiędzy” (czynnik pośredniczący), które transcenduje oba zasadnicze człony relacji i jednocześnie na nie wskazuje, i bez którego (jako „trzeciego faktora”, w którym obydwaj łączą się w „my”) nie mogą się obejść osoby stają się wręcz sobą w czymś „trzecim”, co je jednoczy (Jagodziński, 2020). J. Tischner nazwał to kiedyś swoistym byciem „z”, które pozwala mówić o obecności w życiu innych (bycie „wobec”), bliskości (bycie „przy”) i wzajemności (bycie „dla”). Wzajemność właśnie na tym polega, że ludzie potrafią być dla siebie i to nie tylko podczas zachodzących między nimi interakcji, a zwłaszcza dialogu, ale nawet wówczas, kiedy przebywają w samotności, biorą namiar na innych, liczą się z ich istnieniem i pragną im jak najlepiej służyć (Tischner, 1977).

Wychowanie – troska o integralny rozwój człowieka

Dla Jana Pawła II prawdziwe wychowanie jest troską o prawdziwy rozwój osoby. W wielu tekstach i wystąpieniach Papież Polak podejmował tematy związane z wychowaniem. Po przestudiowaniu tekstów papieskich J. Mastalski przedstawił bardzo konkretny model wychowania, w którym ukazał sześć filarów wychowawczych: chrystocentryzm, spójna, pełna odniesień do zbawienia teleologia, chrześcijańska aksjologia, środowiska wychowawcze, samowychowanie oraz pedagogia zasad (Mastalski, 2012).

Chrystocentryzm znajduje się u podstaw personalizmu chrześcijańskiego. Z nauczania papieskiego wynika, że fundamentem wszelkiego rozwoju i wychowania człowieka jest Jezus Chrystus. W procesie wychowania „spotkanie z Jezusem jest wydarzeniem, które nadaje sens egzystencji człowieka i wstrząsa nią, ukazując duchowe horyzonty prawdziwej wolności” (Jan Paweł II, 2007, IV, 527). W odniesieniu do drugiego filaru należałoby zaznaczyć, że myślą przewodnią Jana Pawła II było „stawianiem się człowieka coraz bardziej człowiekiem podczas wychowania” (Jan Paweł II, 1986). W tym sensie należy „kształtować osobę ze względu na jej najwyższy cel i najwznioślejsze dążenia społeczeństwa, w których będzie ona żyła, jako osoba dorosła; harmonijnie rozwijać wszystkie jej zdolności, zdolność do wysiłku i poczucie odpowiedzialności;

transcends the two core elements of a relationship while at the same time pointing to them, and the two persons cannot do without it (as the “third factor” in which the two connect into “us”), as if becoming themselves in something “third” that unites them (Jagodziński, 2020). J. Tischner once called it a specific being “with”, which expresses presence in the life of others (being “vis-a-vis”), proximity (being “next to”) and reciprocity (being “for”). Reciprocity is about being for each other, not only during interactions, especially dialogue, but even when alone, people track down others, take their existence into consideration and wish to serve them as best as possible (Tischner, 1977).

Education – ensuring holistic development of an individual

For John Paul II, true education ensures true development of a person. The Pope frequently discussed education-related issues in his writings and speeches. J. Mastalski, who studied the Pope’s writings, presented a very specific model of education based on the following six pillars: Christocentrism, coherent salvation-focused theology, Christian axiology, educational backgrounds, self-education and pedagogy of principles (Mastalski, 2012).

Christocentrism lies at the foundations of Christian personalism. The Pope teaches that Jesus Christ is the foundation of all human development and education. In the process of education, “meeting Jesus is the event that gives meaning to and shakes human existence, revealing the spiritual horizons of true freedom” (John Paul II, 2007, IV, 527). As regards the second pillar, it should be noted that John Paul II stressed the fact that “man becomes more of a man in the process of education” (John Paul II, 1986, p. 34). In this sense, “a young person should be formed bearing in mind his supreme goal and the most sublime aspirations of the society where he will live as an adult; his talents, ability to undertake effort and sense of responsibility should be harmoniously developed; he should be aided in taking control of his own freedom” (John Paul II, 1990).

To educate means to help discover one’s own abilities in order to form a mature personality. This

pomóc jej w osiągnięciu panowania nad własną wolnością” (Jan Paweł II, 1990).

Wychowywać znaczy pomagać odkrywać własne możliwości dla uformowania dojrzałej osobowości. Oznacza to zgodne rozwijanie wszystkich zdolności oraz poczucia odpowiedzialności i panowania nad własną wolnością. Trzecim filarem w papieskim modelu wychowania jest wymiar aksjologiczny. Jan Paweł II w encyklice „*Fides et ratio*” podkreślił, że wychowawcy powinni uwrażliwiać wychowanków na dobro, gdyż: „Dzięki temu będą umieli zbudować autentyczną etykę, której ludzkość tak pilnie potrzebuje. Zwłaszcza w obecnych czasach” (Jan Paweł II, 1996).

Środowisko wychowawcze pełni ważną rolę w wychowaniu. Wędrując przez życie człowiek znajduje się w wielu środowiskach wychowawczych. Pierwszym i podstawowym środowiskiem wychowawczym jest rodzina. „Rodzice mają za obowiązek być dojrzałymi osobami. Wszelkiego rodzaju swoją niedojrzałość będą dostrzegali na swoich dzieciach” (Wojtyła, 1988). Rodzice, których można nazwać pierwszymi wychowawcami, którzy są zobowiązani ciągle pracować nad sobą dla dobra swoich dzieci. Ich słowa i osobisty przykład to pierwsze i najważniejsze zwiastuny wiary dla ich dzieci. Kolejne zadanie to doprowadzić swoje dziecko do przyjęcia odpowiedzialności za siebie, a to oznacza samowychowanie. W liście do rodzin Jan Paweł II pisał: „Proces wychowawczy prowadzi do fazy, do której się dochodzi wtedy, gdy po osiągnięciu pewnego stopnia dojrzałości psychofizycznej człowiek zaczyna „wychowywać się sam” (Jan Paweł II, 1994). Cytując dalszą wypowiedź Papieża: „Młody człowiek spotyka nowe osoby i nowe środowiska, a w szczególności nauczycieli i kolegów w szkole, którzy zaczynają odgrywać w jego życiu wpływ wychowawczy, dodatni albo ujemny. Mimo wszystko proces samowychowania w zasadniczej mierze potwierdza to, co dokonało się w dziecku, poprzez wychowanie w rodzinie i w szkole”. Podsumowując rozważania o samowychowaniu nie można ominąć znamienych słów Papieża: „Musicie od siebie wymagać nawet gdyby inni od Was nie wymagali” (Jan Paweł II, 1991). W tym kontekście widać, jak istotne staje się przygotowanie wychowanka do samowychowania. Ostateczny cel wychowania Papież widział w doprowadzeniu osoby wychowanka do spotkania z Chrystusem (Jan Paweł II, 2003).

Szóstym filarem w modelu wychowania Jana Pawła II jest pedagogia zasad. Ponieważ jest ich wiele, odniesiono się do kilku z nich. Pierwszą jest zasada życia w prawdzie i miłości, kolejne: zasada urzeczywistniania siebie samego przez bezinteresowny dar z siebie samego; wychowania do szacunku wobec godności ludzkiej; zasada wychowania w wierze, zasada wychowania do wartości.

means harmonious development of all capacities as well as a sense of responsibility and control over one's own freedom. The third pillar of the Pope's model of education is the axiological dimension. In his encyclical *Fides et Ratio*, John Paul II stressed that educators should make young people alert to the good, because this way: “they will be able to formulate the genuine ethics which humanity needs so urgently at this particular time” (John Paul II, 1996).

The educational environment plays an important role in education. During his life's journey, an individual passes through many educational environments. The first and fundamental educational environment is the family. “It is the obligation of parents to be mature persons. They will see any of their own immaturity reflected in their children” (Wojtyła, 1988). Parents can be called the first educators and they are obliged to constantly work on self-improvement for the sake of their children. What they say and the example they set are the first and foremost messages of faith for their children. Another task is to help one's child become self-responsible, which means capable of self-education. In his letter to families, John Paul II wrote: “The education process leads to a phase when, having achieved some level of psychophysical maturity, one begins to ‘self-educate’” (John Paul II, 1994). He also wrote: “A young person meets new people and new communities, especially teachers and peers at school, who exert an educational impact on him, which can be either positive or negative. Nonetheless, the self-education process basically reinforces that which happened in a child through home and school education”. To sum up the deliberations on self-education, it is best to quote Pope's saying: “Demand of yourselves, even if no one else demands of you” (John Paul II, 1991). In this context, the importance of empowering a young person to self-educate is evident. The Pope believed the ultimate goal of education was to direct an individual to a meeting with Christ (John Paul II, Post-Synodal Apostolic Exhortation *Ecclesia de Eucharistia* (28 VI 2003), no. 60).

The sixth pillar in John Paul II's model of education is the pedagogy of principles. The principles are numerous and only a few of them are discussed here. The first is the principle of life in truth and love, and the other are: the principle of self-realisation through a selfless gift of oneself; education to respect human dignity; the principle of education in faith and the principle of education to values.

In a homily given in Krakow in 2002, Pope discussed the ultimate goal of education: “Man attains to the merciful love of God, His mercy, to the extent that he himself is interiorly transformed in the spirit of that love towards his neighbor” (John Paul II, Homily during a Holy Mass in Krakow (18.08.2002)”, *God Rich in Mercy*. John Paul II in His Homeland (16-19 August 2002) (Krakow 2002) p. 106).

W homilii wygłoszonej na krakowskich błoniach w 2002 roku Papież skierował do rodaków słowa, w których zawarty jest ostateczny cel wychowania: „Człowiek dociera do miłosiernej miłości Boga, do Jego miłosierdzia o tyle, o ile sam przemienia się wewnątrznie w duchu podobnej miłości w stosunku do bliźnich” (Jan Paweł II, 2002).

Zdrowie i życie jako podstawowe wartości ludzkie. Wychowanie do zdrowia

Bycie zdrowym i sprawnym – to jedno z najpiękniejszych marzeń każdego człowieka. Każdy rodzic, wychowawca, nauczyciel czy opiekun zajmujący się wychowaniem powinien zwracać uwagę na wychowanie do zdrowia. Zanim zostanie przedstawione zagadnienie wychowania zdrowotnego należy zastanowić się nad konotacjami znaczeniowymi pojęcia *zdrowie*. Według Światowej Organizacji Zdrowia: „Zdrowie to nie tylko nieobecność choroby i niedośćstwa, ale stan dobrego fizycznego, psychicznego i społecznego samopoczucia” (Woynarowska, 2007). W powyższej definicji zostały wymienione trzy aspekty zdrowia. Pierwszy to zdrowie fizyczne (somatyczne), które odnosi się do organizmu. Obdarza nas nim natura, ale również praca nad własną sprawnością. Drugi aspekt to zdrowie psychiczne. Według Encyklopedii PWN to zdolność człowieka do normalnego rozwoju i funkcjonowania umysłowego. Pozytywne zdrowie psychiczne charakteryzuje się m.in. ; właściwym kontaktem z rzeczywistością, poczuciem autonomii, akceptacją samego siebie, poznawaniem swoich mocnych stron oraz konstruktywnymi kontaktami z innymi, a także radzeniem sobie z różnymi wyzwaniami. Zaś trzeci aspekt dotyczy zdrowia społecznego tj. relacji osoby ze społeczeństwem. Podsumowując można stwierdzić, iż zdrową jest ta osoba, która dobrze się czuje w grupie i jest „kims” dla innych.

W powyższej definicji Światowej Organizacji Zdrowia nie wspomina się o zdrowiu duchowym, a jego znaczenie jest niezwykle istotne w życiu każdego człowieka (Woynarowska, 2017). Jan Paweł II w sposób przekonujący głosił potrzebę obecności duchowej sfery zdrowia w życiu człowieka jako fundamentalnego czynnika wewnętrznego. „Człowiek stworzony na obraz Boży jest istotą złożoną z duszy i ciała, istotą, która z jednej strony należy do świata zewnętrznego, z drugiej zaś jest w stosunku do niego transcendentna. Jako istota złożona zarówno z ciała, jak i z duszy – jest on osobą.” „(...) człowiek jest duszą ucieleśnioną, albo – mówiąc inaczej – ciałem obdarzonym nieśmiertelną duszą” (Jan Paweł II, 1986). Wszystkie wymiary osoby – cielesny, psychologiczny, duchowy i moralny – winny być rozwijane harmonijnie. Wymaga to tworzenia warunków społecznych i środowiskowych, które mogą

Life and health as fundamental human values. Education to health

To be healthy and fit – is one of the greatest dreams of every person. Every parent, educator, teacher or carer should pay attention to education to health. Before discussing health education, the term *health* should first be defined. According to the World Health Organisation: “Health is not merely the absence of disease, but a state of complete physical, mental and social well-being” (Woynarowska, 2007). This definition identifies three aspects of health. The first is physical (somatic) health, which relates to the body. It is given to us by nature but also influenced by our own effort to stay fit. The second aspect is mental health. According to the PWN Encyclopaedia, it is the individual’s ability for normal mental development and functioning. Signs of good mental health include, among other things, good contact with the reality, sense of autonomy, self-acceptance, awareness of one’s strengths, positive contacts with others and ability to cope with various challenges. The third aspect concerns social health, i.e. an individual’s relationships with the society. To sum up, a healthy person is one that feels good in a group and is “someone” for others.

The definition provided by the World Health Organisation does not mention spiritual health, yet it is important in the life of every individual (Woynarowska, 2017). John Paul II stressed the importance of spiritual health as a fundamental internal factor in the life of man. “Man, created in the image of God, is a creature composed of body and soul that, on the one hand, belongs to the outer world but, on the other hand, is transcendent to it. As a creature composed of both body and soul – man is a person.” “(...) Man is an embodied soul or – in other words – a body endowed with an immortal soul” (John Paul II, 1986). All the dimensions of a person – bodily, mental, spiritual and moral – should be harmoniously developed. This requires development of social conditions and background that will promote such harmonious development (John Paul II, 2005). The term health corresponds to all the dimensions of person, united in a harmonious and mutual oneness: to the bodily, mental, spiritual and moral dimensions (John Paul II, 2005). The latter – moral – dimension must not be overlooked. “Everyone is responsible for one’s own health and for the health

sprzyjać takiemu harmonijnemu rozwojowi (Jan Paweł II, 2005). Termin zdrowie odnosi się do wszystkich wymiarów osoby, zespolonych w harmonijnej i wzajemnej jedności: do wymiaru cielesnego, psychicznego, duchowego i moralnego (Jan Paweł II, 2005). Tego ostatniego wymiaru – moralnego – nie wolno lekceważyć. „Każdy człowiek ponosi odpowiedzialność za własne zdrowie oraz za zdrowie tych, którzy nie osiągnęli jeszcze dojrzałości lub nie są już w stanie troszczyć się o siebie. Co więcej, powinnością człowieka jest też odpowiedzialne traktowanie środowiska, w taki sposób, aby i ono służyło zdrowiu” (John Paul II, 2005). „Jakże często sami ludzie ponoszą odpowiedzialność za choroby własne i innych! Wystarczy pomyśleć o szerzeniu się alkoholizmu, narkomanii i AIDS. Ileż życiowych energii można by oszczędzić, ile młodych istnień ludzkich zachować przy życiu i w dobrym zdrowiu, gdyby każdy człowiek, kierujący się odpowiedzialnością moralną, zechciał bardziej dbać o zapobieganie chorobom i o ochronę tego cennego dobra, jakim jest zdrowie!” (Jan Paweł II, 2005). Wobec szerzenia tych złych zjawisk Jan Paweł II wzywał do odpowiedzialnej postawy rodziców, wychowawców, katechetów i innych osób decyzyjnych.

Jan Paweł II podkreślał, że „zdrowie nie jest wartością absolutną. Nie jest nią zwłaszcza wówczas, gdy pojmowane jest jedynie, jako dobre samopoczucie fizyczne, idealizowane aż do tego stopnia, że dobra wyższego rzędu zostają mu podporządkowane lub są lekceważone” (Jan Paweł II, 2005). W przesłaniu do członków Papieskiej Akademii «Pro Vita» Papież podkreślił, że „zdrowie właściwie rozumiane pozostaje jednak jednym z najważniejszych dóbr, za które ponosimy określoną odpowiedzialność, tak, że można je poświęcić jedynie w celu osiągnięcia dóbr wyższych, jak wymaga tego czasem służba Bogu, rodzinie, bliźniemu lub społeczeństwu jako całości” (Jan Paweł II, 2005).

Pełne zdrowie – według Jana Pawła II – wymaga poczucia siły, zdolności do pokonywania przeszkód, a nawet chęci pokonywania także trudów fizycznych i umysłowych. Zdrowie jest jednym z warunków wychowania, ale i wychowanie jest warunkiem zdrowia (Sendor, Kuczaj, 2006). W tym kontekście warto pokrótce przedstawić istotę wychowania zdrowotnego. Wychowanie zdrowotne polega na wyrabianiu nawyków bezpośrednio lub pośrednio związanych z ochroną i doskonaleniem zdrowia fizycznego i psychicznego, jak również duchowego. Przyjmując personalistyczną koncepcję człowieka w wychowaniu zdrowotnym stawia się wychowanka w centrum wszelkich zabiegów wychowawczych, których celem jest jego integralny rozwój z poszanowaniem jego godności jako osoby. Wychowanie zdrowotne staje się wtedy nierozdzielalnym elementem wychowania pojmowanego całościowo – integralnie. W tym miejscu warto przypomnieć

of those who have not yet reached maturity or are no longer able to care for themselves. Also, humans are supposed to use the natural environment responsibly, so that it, too, may serve human health” (John Paul II, 2005). “People are only too often accountable for their own sickness and the sickness of others! The spread of alcoholism, drug abuse or AIDS are but a few examples. How much life energy could be saved, how many young existences could be kept alive and in good health, if every human, guided by moral responsibility, did more to prevent diseases and protect health, the precious good!” (John Paul II, 2005) John Paul II responded to the spread of the negative phenomena, urging parents, educators, catechists and other actors to act responsibly.

John Paul II noted that “health is not an absolute value. It is not an absolute value especially when it is understood solely as physical well-being, idealised to the extent that higher-order goods are subordinated to it or disregarded.” (John Paul II, 2005) In his Message to the Pontifical Academy for Life, the Pope noted that “if properly understood, health remains one of the most important goods for which we are responsible, so that it can only be sacrificed for the attainment of higher goods, as may be sometimes required in our service to God, the family, the neighbour and the entire society” (John Paul II, 2005).

Full health – according to John Paul II – requires a sense of strength, ability to overcome obstacles and even the willingness to overcome physical and mental challenges. Health is one of the prerequisites of education, but education is the prerequisite of health (Sendor, Kuczaj, 2006).

In this context, it is worth outlining the idea of health education. Health education means instilling of habits that are directly or indirectly connected to the protection and improvement of physical, mental and spiritual health. According to the personalistic concept of man, health education efforts, aimed at the holistic development of an individual with due respect for his dignity as a person, focus on the individual’s health. Health education is an indispensable element of holistic education. John Paul II once said to young people: “Be demanding of the world around you; be demanding first of all with yourselves” (John Paul II, 1991).

The following three main elements of health education should be considered: values, attitudes and behaviours. None of them should be disregarded. Health education is value-driven. Health as a value becomes the fundamental and priority value. It is multidimensional. Vital-existential physical health is linked to human corporeality (e.g. physical fitness). The mental health aspect covers cognitive and ornamental-hedonistic values (e.g. happiness). The next dimension – social health – is connected to social values (e.g. health as common good). The last

przesłanie Jana Pawła II, które było skierowane do młodych ludzi: „bądźcie wymagający wobec otaczającego was świata, ale przede wszystkim wymagajcie od samych siebie” (Jan Paweł II, 1991).

Omawiając zagadnienie wychowania zdrowotnego należy wziąć pod uwagę jego główne elementy: wartości, postawy i zachowania. Nie można pominąć któregoś z tych elementów. Wychowanie zdrowotne skierowane jest ku wartościom. Zdrowie jako wartość staje się wartością priorytetową podstawową. Charakteryzuje się wielowymiarowością. Zdrowie fizyczne witalno-egzystencjalne jest związane z cielesnością człowieka (np. sprawność fizyczna). Aspekt zdrowia psychicznego obejmuje wartości poznawcze i ornamentalno-hedonistyczne (np. szczęście). Kolejny wymiar – zdrowie społeczne – łączy się z wartościami społecznymi (np. zdrowie jako dobro wspólne). Ostatni wymiar – zdrowie duchowe – obejmujące wartości etyczno-moralne i prakseologiczne (odpowiedzialność, szacunek wobec własnego ciała i cielesności innych, normy i wzory postępowania zdrowotnego) i łączy się z wartościami najwyższymi – transcendentnymi o charakterze religijnym (wartości autoteliczne) (Lipiec, 2001).

Niejednokrotnie okazuje się, że zdrowie staje się dopiero wtedy znaczącą wartością, gdy się je utraci lub pojawi się choroba utrudniająca prawidłowe (samodzielne) funkcjonowanie i realizowanie założonych celów życiowych (Gniazdowski, 1990).

W wychowaniu zdrowotnym istotną kwestię pełnią postawy wychowawców i wychowanków, jako wzorce osobowe do naśladowania. M. Nowak napisał, że „przestrzeń życia i działania wychowawczego oraz pedagogiczna odpowiedzialność wzajemnie się warunkują” (Nowak, 1999, s. 345; Wolny, 2007). Papież podkreślał „Odpowiedzialność jest faktem wewnątrz osobowym, [...] decyzją, wolą – wolnymi wyborami i wyraża się w działaniu człowieka” (Wojtyła, 1985, s. 200). Zatem odpowiedzialność za zdrowie to uświadomione odpowiedzialanie jednostki za własne czyny o charakterze zdrowotnym i gotowość ponoszenia ich konsekwencji. Jan Paweł II podkreślał, że „w realnej posłudze miłości trzeba nie tylko mieć zdrowie, ale – chcieć je umacniać, a także realnie pomnażać” (Pawłucki, 2005). Należy, zatem chronić zdrowie i troszczyć się o nie, pojmując je jako fizyczno-psychiczną i duchową równowagę człowieka. Niszczenie zdrowia przez uleganie różnym formom nieładu, związanego najczęściej z degradacją moralną człowieka, jest poważnym przewinieniem moralnym i społecznym (Jan Paweł II, 2005).

Na początku pontyfikatu Jan Paweł II swoje środowowe katechezy (5 września 1979 roku-2 kwietnia 1980 r.) poświęcał problematyce ciała, zdrowia oraz płci, podkreślał, że ludzkiej cielesności, a przez to także ludzkiej zdrowotności nie można pozbawić

dimension – spiritual health – covers ethical, moral and praxiological values (responsibility, respect of one's own body and the corporeality of others, norms and models of health behaviour) and is connected to the supreme, transcendent and religious values (autotelic values) (Lipiec, 2001).

It often happens that health becomes an important value only after one has lost it or has become ill with a disease that hinders proper (independent) functioning and achievement of one's life goals (Gniazdowski, 1990).

The attitudes of the ones who educate and are educated are important in health education as personal role models. M. Nowak wrote that “the space of life, educational activity and pedagogical responsibility is interrelated” (Nowak, 1999; Wolny, 2007). The Pope stressed that “Responsibility is an internal personal fact, [...] a decision, a will – free choices, and is manifested in man's actions” (Wojtyła, 1985). Thus, responsibility for health is an individual's conscious responsibility for one's health-related actions and readiness to accept their consequences. John Paul II stressed that “in order to really serve love, one has not only to be healthy but also to strengthen and actually multiply health” (Pawłucki, 2005). Thus, health, understood as physical, mental and spiritual balance, needs to be protected and fostered. Destroying health through acquiescence to various forms of chaos, which is usually connected to moral degradation, is a serious moral and social wrongdoing (John Paul II, 19.02.2005).

Early on in his pontificate, John Paul II gave a series of Wednesday catecheses (5 September 1979-2 April 1980) on the body, health and sex, and he emphasised that human corporeality and health cannot be deprived of the moral aspect or excluded from the scope of education.

Because of the importance of human body, health education is both a social and an individual effort (Nowak, 2000). For John Paul II, health education was not only an economic, civilizational or social problem but also an ethical issue.

The Encyclical *Evangelium Vitae*, in which the Pope mentioned the Encyclical *Humanae Vitae* of his predecessor Paul VI, is the Church's call to protect human life and health against the “culture of death”, which causes various forms of enslavement and degradation of individual and social health, and death of the most defenceless human beings, that is unborn children, whom the medicine impersonally calls “foetus”. Both Popes expressed their objection to instrumental treatment of human body, which deprives persons of their dignity. They both sympathised with a living and suffering man, based on the faith in personal God, the Giver of all life.

Apart from John Paul II's numerous homilies, retreats, audiences and speeches, the most important writings discussing the problem of health and

aspektu moralnego, a tym bardziej wyłączyć z trudu wychowania. Wskazanie ważności ciała ludzkiego pozwala zauważyć, że wychowanie zdrowotne zachodzi jako działanie o wyraźnym charakterze społecznym i jednostkowym (Nowak, 2000). Dla Jana Pawła II wychowanie zdrowotne nie było tylko problemem ekonomicznym, cywilizacyjnym, czy społecznym, ale także kwestią etyczną.

Encyklika *Evangelium Vitae*, w której Papież nawiązał do encykliki *Humanae Vitae* swojego poprzednika Pawła VI, jest stanowczym głosem Kościoła w obronie życia i zdrowia ludzkiego w obliczu tzw. „kultury śmierci”, niosącej w różnych formach zniewolenie i prowadzącej ostatecznie do wyniszczenia zdrowia osób i społeczeństw oraz do śmierci najbardziej bezbronnych istot ludzkich, czyli nienarodzonych dzieci, określanych w medycynie bezosobowym terminem „płód”. Obaj papieże wyrazili swój sprzeciw wobec dążeń instrumentalizowania ludzkiego ciała, co znaczy odebrania osobom ich godności. Obaj solidaryzują się z człowiekiem żyjącym i cierpiącym, w oparciu o wiarę w osobowego Boga, Dawcę wszelkiego życia.

Oprócz licznych homilii, rekolekcji, audiencji i przemówień Jana Pawła II najbardziej istotnymi w kwestii zdrowia i jego braku wydają się być encyklika *Evangelium Vitae*, List do Rodzin, List Apostolski *Salvifici doloris* o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia (11 lutego 1984 r.) oraz Orędzie na VIII Światowy Dzień Chorego 2000 r.

Wychowanie do zdrowia jest dla Jana Pawła II także wychowaniem do podjęcia cierpienia połączonego z miłością, co otwiera osobę na wyższy wymiar pełni człowieczeństwa. Ojciec Święty utrzymywał konieczność integralnego rozumienia pojęcia zdrowia, które nierozdzielnie jest związane z chorobą, cierpieniem, życiem i śmiercią. Jednocześnie jest podporządkowane w hierarchii wartości temu, co stanowi prawdziwy sens życia ludzkiego, – czyli *zbawieniu*. Ludzkie cierpienie umieszczone w sytuacji braku sensu życia staje się nieznośne i zabójcze, zaś w sytuacji odnalezienia sensu w miłości Boga i bliźniego zyskuje nowe znaczenie, zostaje przypisane do zbawczej męki Chrystusa i prowadzi do przewyciężenia śmierci, do transcendencji osoby ludzkiej. Odbywa się, swego rodzaju, ontologiczne otwarcie się osoby na jej powołanie do życia w miłości, we wspólnocie miłości, wspólnocie zrodzonej na Golgocie. Papież niejednokrotnie powtarzał znamienne: „Nie da się zrozumieć człowieka inaczej jak tylko przez Chrystusa”.

Jan Paweł II analizując współczesne pojmowanie zdrowia twierdził, że niebezpieczne jest przy jego omawianiu wprowadzanie w treściach dokumentów WHO terminu „jakość życia”, gdyż prowadzić to może do tragicznych konsekwencji w postaci eutanazji, czyli wspomaganej śmierci, tych osób, które nie odpowiadają standardom zdrowotnym,

its lack are his Encyclical *Evangelium Vitae*, Letter to Families, Apostolic Letter *Salvifici doloris* on the Christian sense of human suffering (11 February 1984) and Message For the VIII World Day of the Sick 2000.

For John Paul II, education to health included education to accept suffering with love, which opens a person to a higher dimension of the fullness of humanity. The Holy Father stressed the importance of a holistic understanding of health, which is inseparable from sickness, suffering, life and death. At the same time, in the hierarchy of values, it is subordinated to that which is the true sense of human life – *salvation*. Human suffering confronted with lack of a sense of life becomes unbearable and deadly, but if its sense is found in the love of God and neighbour, suffering acquires new significance and is attributed to Christ's redemptive passion, and leads to victory over death, to the transcendence of human person. A person ontologically opens up to his vocation to live in love, in a community of love, a community that was begotten on Golgotha. Pope repeatedly said that: “Man can only be understood through Christ”.

When analysing the contemporary understanding of health, John Paul II warned of the danger of introducing the term “quality of life” in WHO documents, as it may lead to such tragic consequences as euthanasia, which is assisted death, of persons who do not conform to health standards, meaning that, according to such documents, their life may be regarded as economically unjustified (*Evangelium Vitae*, no. 23).

John Paul II noted the paradox of such reasoning. On the one hand, medicine strives to prolong life or enable artificial procreation, but, on the other hand, there is a consent to abortion and to expediting the death of persons who are considered to be no longer useful. Also, the value of health is exaggerated, sometimes leading to a cult of the body and hedonistic pursuit of physical fitness, where life and health are regarded as consumer goods. “All these contradictions and paradoxical situations stem from a lack of harmony on the one hand, between the logic of well-being and the search for technological progress, and the logic, on the other, of ethical values based on the dignity of every human being”. (Message of John Paul II, 2000, no. 5)

“The mystery of the Incarnation means understanding life as a gift from God, to be looked after responsibly and used for good. Health is thus a positive attribute of life, to be sought for the good of the person and of one's neighbour. However health is a ‘penultimate’ good in the hierarchy of values, which should be fostered and considered with a view to the total, and thus also spiritual, good of the person” (ibidem, no. 6; Kubińska et al., 2020).

In his Message for the VIII World Day of the Sick, the Holy Father stressed that “promotion of

czyli ich życie w myśl tychże zapisów może zostać uznane za ekonomicznie nieuzasadnione (Evangelium vitae, nr 23).

Jan Paweł II podkreślił, w tym sposobie rozumowania, swoisty paradoks. Z jednej strony można zaobserwować wyęteżone wysiłki medycyny w kwestii przedłużenia życia lub sztucznej prokreacji, z drugiej jednak strony przyzwala się na aborcję i przyspiesza się śmierć osób, które uznano za już nieprzydatne. Podobnie też, przejaskrawia się wartość zdrowia, co czasem prowadzi wręcz do swoistego kultu ciała i do hedonistycznej pogoni za sprawnością fizyczną, traktując zdrowie i życie jako dobro konsumpcyjne. „Wspólnym źródłem wszystkich tych sprzeczności i paradoksów jest brak harmonijnego sprzężenia między logiką dobrobytu i postępu technicznego a logiką wartości etycznych, opartych na godności każdego człowieka” (Jan Paweł II, 2000).

Tajemnica Wcielenia wskazuje, że życie należy pojmować jako dar Boży, który trzeba odpowiedzialnie chronić i wykorzystać w dobrym celu. Zdrowie jest, zatem pozytywnym przymiotem życia, warto o nie zabiegać dla dobra własnego i bliźnich. W hierarchii wartości zdrowie jest jednak dobrem «relatywnym»: należy je pielęgnować kierując się optyką totalnego – a więc także duchowego – dobra osoby. (Jan Paweł II, 2000, nr 6; Kubińska i in., 2020).

W Orędziu Jana Pawła II na VIII Światowy dzień chorego Ojciec Święty podkreślił, iż powinnością chrześcijan jest „troska o zdrowie godne człowieka” i dodał, że tak rozumiane zdrowie „nie ogranicza się wyłącznie do doskonałości biologicznej, także doświadczenie cierpienia otwiera przed człowiekiem przestrzeń samorealizacji i drogę do odkrycia nowych wartości” (Jan Paweł II, 2000).

Przedstawiona powyżej personalistyczno-chrześcijańska wizja zdrowia „jawi się jako dążenie do pełniejszej harmonii i do zdrowej równowagi na płaszczyźnie fizycznej, psychicznej, duchowej i społecznej” (Jan Paweł II, 2000).

Podsumowanie

Na podstawie licznych wypowiedzi Jana Pawła II można z pewnością stwierdzić, iż w swojej wizji zdrowia wynikającej z doświadczenia (fenomenologiczne podejście) i zbudowanej na gruncie antropologii biblijnej oraz personalizmu chrześcijańskiego, akcentował on pojęcie godności każdej osoby ludzkiej i na tej godności budował pojmowanie zdrowia w perspektywie zbawienia, a więc nieodłącznie od zdrowia duchowego i moralnego, w którym mieści się z pewnością zjawisko cierpienia i transcendencji osoby ludzkiej w przewyciężaniu cierpienia poprzez miłość. Papież ujmował zdrowie w ścisłej hierarchii wartości chrześcijańskich i krytykował

a health worthy of the human being” is the duty of Christians and he added that health understood in this way “is not limited to biological perfection, life lived in suffering also offers room for growth and self-fulfilment, and opens the way to discovering new values” (John Paul II, 2000, no. 13).

The personalistic Christian vision of health “strives to achieve a fuller harmony and healthy balance on the physical, psychological, spiritual and social level” (John Paul II, 2000).

Conclusion

In his vision of health arising from experience (phenomenological approach) and built on the foundations of Biblical anthropology and Christian personalism, Pope John Paul II accentuated the dignity of every human person, based on which he understood health in the light of salvation, entailing its inseparability from spiritual and moral health, where there is room for suffering and transcendence of human person in overcoming suffering through love. The Pope placed health in a strict hierarchy of Christian values and criticised its shallow understanding in contemporary ideological trends. He believed that educators are responsible for teaching the young

splaszczanie tego pojęcia przez manipulacje współczesnych nurtów ideologicznych. Zadanie wychowania młodego pokolenia postrzegał w przekazaniu właściwej hierarchii wartości, gdzie zdrowie jawi się jako dar, a wdzięcznością za ten dar będzie szanowanie go w każdym człowieku i dbanie o pomnażanie jako dobra osobistego i wspólnego.

generations the right hierarchy of values, where health is seen as a gift, respected in every person and fostered as a personal and common good.

Bibliografia / References

1. Bablak, M. (1995). *Zdrowie w systemie wartości człowieka*. W: M. Bablak, Z. Dziubiński (red.), *Kościół a sport*. (220-2320) Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
2. Biesaga, T. (2009). *Twórca personalizmu realistycznego*. W: S. Koperek, (red.), *Testi Joannis Pauli II*. Kraków: WN PAT.
3. Buttiglione, R. (1996). *Myśl Karola Wojtyły*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
4. Chudy, W. (1996). *Prawda człowieka i prawda o człowieku*, (w:) *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria*, K. Popielski (red.), Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
5. Drzeżdżon, W. (2008). *Wokół personalistycznej koncepcji wychowania Jana Pawła II*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
6. Dziwisz, S.(2007), *Świadectwo w rozmowie z Gian Franco Svidercoschim*, Warszawa: TBA Komunikacja Marketingowa.
7. Gniazdowski, A. (red.) (1990). *Zachowania zdrowotne. Zagadnienia teoretyczne, próba charakterystyki zachowań zdrowotnych społeczeństwa polskiego*, Łódź: Wydawnictwo Instytutu Medycyny Pracy im. prof. J. Nofera w Łodzi.
8. Gogacz, M. (1997). *Osoba zadaniem pedagogiki. Wykłady bydgoskie*, Warszawa: Wydawnictwo NAVO.
9. Jagodziński, M. (2020), Wkład dialogicznego i trialogicznego pojmowania osoby ludzkiej do antropologii komunijnej repozytorium.uwb.edu.pl/, dn.14.05.2020.
10. Jagodziński, M.(2021) Trynitologia komunijna, „Teologia w Dialogu” t. 21, Lublin Wydawnictwo KUL.
11. Jan Paweł II (1982). *Przyszłość człowieka to ten sam człowiek – homilia w Monte Someiro*, 15 maja 1982. opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/
12. Jan Paweł II (1986). *Katechezy Jana Pawła II*, 16.04.1986. opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/
13. Jan Paweł II (1991). *Przemówienie pożegnalne do młodzieży*. Częstochowa, 15 sierpnia, 1991, pobrane z: opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/
14. Jan Paweł II (1996). *Adhortacja Familiaris Consortio*, W: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków: Libreria Editrice Vaticana.
15. Jan Paweł II (2005) W obronie życia i zdrowia każdej osoby ludzkiej. Przesłanie do członków Papieskiej Akademii «Pro Vita»: pobrane z: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/provita_19022005.html
16. Jan Paweł II (2005). *Przesłanie do członków Papieskiej Akademii «Pro Vita»*, 19.02.2005 L'Osservatore Romano, 6 (274), 34-35. Pobrane z: https://opoka.org.pl/biblio-teka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/provita_19022005.htm
17. *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym* (1986). Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.
18. Kubińska, Z., Konowaluk-Nikitin H., Pańczuk A., Kubińska J. (2020). *Aksjologiczne wsparcie kompetencji zawodowych promotora zdrowia przez nauczanie Jana Pawła II na temat istoty zdrowia duchowego człowieka*. „Rozprawy Społeczne” 2020, T. 14, nr 2.
19. Lipiec, J. (2001). *Sport jako wartość w kręgu aksjologii esencjalnej*, w: Z. Dziubiński (red.), *Aksjologia sportu*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
20. Mastalski, J.(2012). Model wychowania w nauczaniu Bł. Jana Pawła II, *Verbum Vitae*21.
21. Nowak, M. (1999). *Wychowanie do odpowiedzialności i wolności*. w: F. Adamski (red.), *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
22. Nowak, M. (2000). *Antropologiczne podstawy wychowania zdrowotnego*, w: T.B. Kulig (red.), *Zdrowie w medycynie i naukach społecznych*, Stalowa Wola: Wydawnictwo Fundacja Uniwersytecka w Stalowej Woli.
23. Parzych, K (2004). *Pojęcie dialogu według Karola Wojtyły – Jana Pawła II i jego zastosowanie teologiczne – „Filozofia dialogu”, t. 2, Poznań 2004.*

24. Pawłucki, A. (2005). *Osoba w pedagogice ciała*, Wyd. OSW, Olsztyn.
25. Sendor, J., Kuczaj, H. (red.) (2006). *Sport szkołą życia, Jan Paweł II o sporcie*. Pobrane z: www.wychowawca.pl/miesiecznik_nowy/2006/06-2006/02.htm.
26. Wal, J. (2013). *Dialog jako realizacja zasady uczestnictwa. Personalizm komunijny Jana Pawła II*. Pobrane z: <https://idmjp2.pl/index.php/pl/publikacje/publicystyka/755-dialog-jako-realizacja-zasady-uczestnictwa-personalizm-komunijny-jana-pawla-ii-ks-prof-dr-hab-jan-wal>. Kraków: Instytut Dialogu Międzyreligijnego.
27. Wojtyła, K. (1961). *Personalizm tomistyczny*, „Znak”, nr 5.
28. Wojtyła, K. (1963). *Odezwa do wiernych na rozpoczęcie wielkiej Nowenny*, opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/
29. Wojtyła, K. (1985), *Osoba i czyn*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
30. Wojtyła, K. (2001). *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
31. Wolny, B. (2007). *Edukacja ku wartościom w polskiej szkole a „norma personalistyczna”*, w: Rynio, A. (red.). *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
32. Woynarowska, B. (red. n.), (2017). *Edukacja zdrowotna*, Warszawa: PWN.
33. Woynarowska, B. (2007). *Edukacja zdrowotna*, Podręcznik akademicki, Warszawa: PWN.